

הרב יהושע ון-דייק

רב היישוב רמת מגשימים

מיהי יהודית שטיקער נס חנוכה נעשה על ידה

שאלה

מובא ברשב"ם (מגילה דף ד' ע"א בתוס' ד"ה שאף הן) שטיקער נס חנוכה נעשה ע"י יהודית. מיהי אותה יהודית ומה היו מעשיה?

תשובה

א.

בגמ' שבת (דף כ"ג ע"א) איתא: "אשה ודאי מדליקה (נר חנוכה) דא"ר יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס".

ולכאורה משמע שהכוונה היא שגזירות היוונים היו גם על הנשים, וכן נס המלחמה שניצחו החשמונאים היה נס לגברים ולנשים כאחד.

אבל רש"י (שם ד"ה היו באותו הנס) כתב: "שגזרו יונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחלה ועל יד אשה נעשה הנס". לכאורה דבריו צריכים עיון, דאם התכוון לומר שהיו גזירות של היוונים נגד הנשים דווקא וע"כ גם הן חייבות בחנוכה, א"כ רש"י היה יכול להסתפק ברישא של דבריו של גזירת הבתולות. ועוד, הרי ידוע שהיו עוד גזירות נגד הנשים, כגון גזירת הטבילה במקווה, וא"כ מדוע הוא הזכיר דווקא את גזירת הבתולות הנישואות שיבעלו לטפסר?

ואם רש"י התכוון שהנס נעשה ע"י אשה, וא"כ יש משהו ייחודי בחנוכה, שלמרות שזו מצוות עשה שהזמן גרמא (עיין תוס' פסחים דף ק"ח ע"ב ד"ה שאף הן היו באותו הנס), אעפ"כ חייבו בזה את הנשים מפני שעל ידן נעשה הנס, א"כ מהו הנס שנעשה על ידן? ומדוע רש"י לא הזכיר זאת, ומדוע הוא כרך עניין זה עם גזירת הבתולות?

גם בגמ' במגילה (דף ד' ע"א) מובא דרשתו של ריב"ל על חיוב נשים במקרא מגילה, ואף שם הוא מנמק מטעם "שאף הן היו באותו הנס". על כך כתבו שם התוס' (ד"ה שאף הן היו באותו הנס): "פירש רשב"ם שעיקר הנס היה על ידן, בפורים ע"י אסתר, בחנוכה ע"י יהודית, בפסח שבזכות צדקניות שבאותו הדור נגאלו". הרי שהרשב"ם, נכדו של רש"י, הבין שהביטוי "אף הן היו באותו הנס" אין פירושו שהן טפלות לנס או היו ג"כ בנס, כדברי התוס' בהמשך ("שאף הן היו בספק דלהשמיד ולהרוג וכן בפסח שהיו משועבדות לפרעה במצרים וכן בחנוכה הגזירה הייתה מאד עליהן"^א), אלא שעיקר הנס היה על ידן. אמנם, בעניין מגילה רש"י לא כתב כהבנתו בחנוכה (עיי' שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס), וא"כ מסתבר יותר לבאר את דברי ריב"ל שנשים חייבות בפורים ובחנוכה ובפסח משום "שאף הן היו באותו הנס" כפירוש זהה לכל ג' המועדים האלו, מאשר לחלק ביניהם ולגבי מקרה אחד לבאר שהן חוללו את הנס ובמקרה אחר לבאר שאף עליהן הייתה את גזירת ההשמדה, כדברי הרשב"ם, וע"כ רש"י במגילה צ"ע.

ועוד, שבגמ' פסחים (דף ק"ח ע"ב) כתב רש"י (שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס^ב): "כדאמרינן (סוטה דף יא, ע"ב) בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו וכן גבי מקרא מגילה נמי אמרינן הכי דמשום דע"י אסתר נגאלו וכן גבי נר חנוכה במסכת שבת (דף כ"ג ע"א)". וכן כתב הרשב"ם בפסחים (שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס): "דאמרינן במסכת סוטה (דף י"א ע"ב) בשכר נשים צדקניות, שהיו באותו הדור נגאלו וכן גבי מקרא מגילה דאמרינן נמי הכי משום דעל ידי אסתר היה וכן גבי נר חנוכה במסכת שבת (דף כ"ג ע"א) לשון מורינו הלוי זצ"ל".

וא"כ דברי רש"י ורשב"ם בפסחים זהים לדברי רש"י ורשב"ם במסכת שבת, שנשים חייבות בחנוכה משום שהן חוללו את הנס, וקשה על פרש"י במגילה אמאי חרג מפירושו. וצ"ע.

(א). ויעויין בהערת הרב עמיחי כנרתי (במהדורתו לפירושי רש"י ורשב"ם לפרק ערבי פסחים, ע"פ כתבי יד ודפוס, מכון שלמה אומן תשע"ו, עמ' עב, הערה 8), שמקור דברי התוספות מהירושלמי (מגילה פ"ב ה"ה: "בר קפרא אמר צריך לקרותה לפני נשים ולפני קטנים שאף אותם הוו בספק"). ויעויין שם, בעמ' קפח לנפק"מ הלכתיות אפשריות בין הפירושים.

(ב). את דברי רש"י הללו ואת דברי הרשב"ם בסמוך ציטטתי על-פי הנוסח המותקן שהוציא לאור הרב עמיחי כנרתי, כאמור.

ב.

אף אם נאמר שהפירוש של הביטוי "אף הן היו באותו הנס" הוא שהנס נעשה על ידן, יש לשאול על חנוכה, איזה נס נעשה ע"י אשה? דבפסח ע"י נשים צדקניות נגאלו העניין ברור, דאילולי הנשים לא היה ילודה וא"כ הן הגורמות לגאולה. וכמו"כ בפורים ברור שאסתר חוללה את הנס בסופו של דבר. אך איזה נס היה בחנוכה שהנשים חוללוהו?

התוס' במגילה (שם) כתבו בשם הרשב"ם שבחנוכה עיקר הנס היה ע"י יהודית. ונשאלת השאלה באיזו יהודית מדובר.

יש שרצו לומר שמדובר במגילת יהודית, מהכתבים החיצוניים, שם מופיע שהיא האכילה את הליפורנס (שר צבא גוי) מאכלי חלב והרדימתו ואז הרגה אותו. אך אין ראיות שאכן סיפור זה קשור לחנוכה דווקא⁶. ועוד שרש"י לא הביא זאת, וקשה לומר שרש"י ונכדו הרשב"ם, יחלקו במה הוא חלקן של הנשים בנס חנוכה.

ג.

והנה, ביוצרות של שבת חנוכה מובא פיוט המיוחס לרבי מנחם בר' מכיר, שנהגו יהודי אשכנז לאומרו⁷.

ושם ביוצרות מופיעות גזירות היוונים שגזרו על היהודים, לדוגמא:

א. "ויצו חקוק בקרן השור ובבריחי אפדני אין לכם חלק בה".

ב. "יעצו לבטל טבילות עם בזוז ומשוסה".

ג. "חודש ושבת חשב להפר".

ד. "חק ויעביר קול גם במכתב רשם ואמר הס כי לא להזכיר בשם" (איסור הזכרת שם שמיים במכתבים).

ג. כפי שהעיר היעב"ץ במור וקציעה סוף סימן תר"ע.

ד. ר' מנחם בר' מכיר היה נין אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה ותלמידו של ר' יצחק בר' יהודה, שהיה ג"כ מורו של רש"י. הוא ואחיו הם מחברי קובץ תשובות וליקוטי הלכות, "מעשה המכיר", שהרבה מבית מדרשו של רש"י השתמשו בו, כגון ספר הפרדס וספר האורה. הוא חי בשנות מסעי הצלב בשנת תתנ"ו, ואף כתב עליהן קינה "אבל אעורר".

ה. "יזמו לעשות נבלה ארוסה בטרם תנשא לשכב את בת יעקב וכן לא יעשה". וזו הגזירה הנוראה שהביא רש"י לעיל.

אלא שב"יוצרות" מתואר מה קרה כתוצאה מגזירה זו, כאשר התרחשה חתונה של בת חשמונאי: "כנס אלעזר חנה בת סגנים וחורים. כינס אנשי המקום למשתה שמנים מובחרים כי כן יעשו הבחורים. לעיני הקרואים יעלת חן ראשה פרעה, ליינה מסכה בדמעה על אודות הרעה, וכתונת הפסים אשר עליה קרעה. מלל יהודה אחיה: חנה למה תבכי, מה לך איפוא כשכורה תשתוחחי ותשתפכי. ותאמר לא אדוני אשה קשת רוח אנכי. נבל פן יתעולל בי ביום חופתי. נמצאתי מחללת את אבי ומוצאת לשרפתי. ואני אנה אוליך את חרפתי... ויכר יהודה ויאמר צדקה. עצה הבו לכם בקנאת עושה נוראים. עמדו השרים משחו מגן חטא יראים, ויחרדו ויקומו כל הקרואים. פצו חזק ונתחזק בעד עמנו ומשפחותינו, פן תחללנה בנותינו ויתערבו בנו משחיתנו. ויאמרו: הכוונה יעשה את אחותינו. צבאו פתח ארמון הגמון מעדן נבל וכלי. צהל לקראתם ואמר בואו לברכה אלי. ויקרא הוציאו כל איש מעלי. קפץ יהודה ואחיו במרמה כבאים לחתוננו. קרב ולקח אשרה העומדת לפניו לשטנו, ויתקעה בבטנו... שלטו היהודים בשונאיהם" וכו'.

מדברי ה"יוצרות" רואים שהמרד נגד היוונים קרה כתוצאה מהחתונה של חנה בת מתתיהו, כי הייתה גזירה נוראית שכל בתולה הנישאת תיבעל להגמון תחילה, ועמ"י נכנע לגזירה (מן הסתם מטעמי אונס, "אשה קרקע עולם" ועוד). בת חשמונאי ביום חתונתה לא הסכימה להכנע לדבר זה, ודרשה מאחיה לצאת להילחם על כבודן וטהרתן של בנות ישראל. וכתוצאה ממעשה זה, אחיה הבינו שטעו בכניעתם לגזירה, ובאו ללוות אותה כביכול למושל כדי שיבעלנה, ותוך כדי שהביאו אותה, לקחו אשרה שהיתה מונחת בחדר, וערפו, באופן מפתיע, את ראשו של ההגמון, וכך החל המרד.

ואכן מדרש זה מופיע ג"כ באוצר המדרשים (בית המדרש ח"ה)⁷.

ה). הדברים מופיעים גם במגילת תענית הנדפסת (פ"ו חודש אלול ד"ה בשיבסר ביה נפקו רומאי מן ירושלם): "ובמה היו מצרים להם מלכי יוון? היו מושיבין קסטריאות בעיירות להיות מענין את הכלות ואחר כך היו נשואות לבעליהן ומנעו את ישראל שלא לשמוח עם נשותיהם... ובת אחת הייתה למתתיהו בן יוחנן הכהן הגדול, וכשהגיע זמנה להינשא בא הקסטריין לטמאה, ולא הניחו אותו, וקנאו מתתיהו ובניו, וגברה ידם על מלכות יוון ונמסרו בידן והרגום. ואת היום שבטלום עשאוהו יום טוב".

עפ"י דברים אלו נראה שדברי רש"י מבוארים היטב¹ וא"כ נראה שרש"י הכיר את המדרש שעליו התבסס רבי מנחם בפיוטו ה"יוצרות", ולכן רש"י חיבר בין הדברים. דהיינו: כשרש"י ביאר את דברי ריב"ל שנשים חייבות בנר חנוכה מפני "שאף הן היו באותו הנס", פירש שהכוונה היא שהן חוללו את הנס. והיכן? על כך כתב רש"י "שגזרו יוונים על כל בתולות הנשאות להיבעל לטפסר תחלה ועל יד אשה נעשה הנס".

ולכאורה היה אפשר להבין שרש"י נקט תרתי: א. שעליהן הייתה הגזירה, שבתולה הנשאת תבעל להגמון תחילה, וכפי שכתב במגילה (דף ד' ע"א ד"ה שאף הן היו באותו הנס) "שאף על הנשים גזר המן להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן טף ונשים וגו'". ב. שהנס נעשה ע"י אשה. אלא שאז קשה, א"כ איזה נס נעשה ע"י אשה בחנוכה, ומדוע רש"י אינו מבאר זאת.

אך עפ"י פיוט "היוצרות" נראה בברור שרש"י התכוון לעניין אחד, בגזירה של כל הבתולות הנשאות יבעלו להגמון תחילה, הייתה אחת, חנה בת מתתיהו שלא הסכימה להיכנע לגזירה זו, וקרעה בגדיה בחתונתה בכדי להבהיל ולעורר את אחיה לצאת למלחמה על גזירה נוראה זו. ובעקבות מעשה זה, אכן אחיה החלו במרד הראשון והרגו את ההגמון בהערמה, כאילו באים להביא את אחותם שתיבעל לו. ובהנחה שהמדרשים מפורסמים², א"כ ברור שדברי רש"י הם כהרשב"ם, שטיקער הנס היה ע"י אשה כתוצאה מגזירת הבתולות ולכן רש"י חיבר ביניהם.

ואכן, המתבונן בדברי הרשב"ם (שהובאו בתוס' במגילה לעיל) יווכח, שבכל מקום בהם כתוב שהנס נעשה ע"י אשה, יש גם עניין תוכני המשותף לכולן. דבכולן למראית עין נראה שזהו מעשה הפוגע בצניעות, אך הוא נבע מקדושה וממניעים

אולם, יעויין במהדורת ו' נעם, עמ' 231, שמקור המעשה בכתבי היד המעובדים של הביאור למגילה, ואילו במקור לא הופיע שם מעשה זה (אם כי יש להסתייג מאוד מסגנון הדברים וצורתם במהדורה הנ"ל בעניין זה, לגוף בירור הנוסחאות ברור שאכן זו תוספת מאוחרת).

1. יש לציין שבעל ה"יוצרות" ר' מנחם ב"ר מכיר היה בן דודו של ר' יצחק בר' יהודה, שהיה מורו של רש"י כנ"ל.

2. כמובן, אין הכוונה שרש"י התבסס על פיוטו של רבי מנחם, שלא נאמר במקומו, וככל הנראה לא היה מוכר לו, אלא על המדרשים עליהם התבסס רבי מנחם.

טהורים למען הצניעות. במצרים נשות ישראל יזמו את הילודה, ולכאורה דבר זה נראה היפך הוראת חז"ל עה"פ "והוא ימשול בך", שמלמד שאין האשה תובעת (עיין רש"י בראשית ג' ט"ז ד"ה ואל אישך תשוקתך), ואעפ"כ עשו זאת אותם הנשים לשם שמיים, למען המשכו של עמ"י, ובזכות מעשיהן זכינו להיגאל. וכמו כן, באסתר שגרמה למעשה לא צנוע אך כל זה למען הצלת כלל ישראל שהותר עפ"י דין (עיין תוס' סנהדרין דף ע"ד ע"ב ד"ה והא אסתר וכן שו"ת מהרי"ק סי' קס"ז). וכן במעשה חנה בת חשמונאי, שבמעשיה על פניו היה נראה כחוסר צניעות, אך כל כולו היה למען צניעותן וטהרתן ושמירת קדושתן של בנות ישראל.

ואם נכונים דברינו, א"כ נראה שהרשב"ם שהובא בתוס', ואף בגמ' פסחים (דף ק"ח ע"ב), התכוון לדברי רש"י. לפי שקשה לומר שנכדו של רש"י יחלוק בעניין מציאותי מהו הנס שהתרחש ע"י אשה בחנוכה. שהרי שניהם הכירו את אותו מדרש.

ואכן, ברשב"ם בפסחים (שם) לא פירט איזה נס נעשה ע"י אשה בחנוכה, אלא רק כתב (שם ד"ה שאף הן היו): "וכן גבי חנוכה במס' שבת (דף כ"ג ע"א) לשון מורינו הלוי". וא"כ מן הסתם זה כדעת רש"י הנ"ל. אך בתוס' במגילה (שם) כתב בשם הרשב"ם: "בחנוכה ע"י יהודית". והיו שייחסו זאת למגילת יהודית בכתבים החיצוניים. וא"כ הרי זה חולק על רש"י, או מוסיף על רש"י. וכן משמע שהבין כן הקיצור שו"ע לגר"ש גנצפריד זצ"ל שכתב (בסי' קל"ט ס"ג): "הנשים נוהגות שלא לעשות מלאכה כל זמן שהנרות שבבית דולקות ואין להקל להם. והטעם, שהנשים מחמירות יותר, מפני שהגזירה הייתה קשה על בנות ישראל, שגזרו בתולה הנשאת תבעל להגמון תחילה, ועוד מפני שהנס נעשה ע"י אשה; בת יוחנן, כה"ג, היתה יפת תואר מאד, ובקשה המלך הצורר שתשכב עמו, ואמרה לו שתמלא בקשתו, והאכילתו תבשילי גבינה, כדי שיצמא וישתה יין וישתכר ויישן וירדם. וכן היה, וחתכה את ראשו והביאתו לירושלים. וכראות שר צבאם, כי אבד מלכם, וינוסו". עיי"ש. וא"כ משמע שהבין שאלו ב' דברים שונים וכתוצאה מכך התווסף לנשים מנהג ייחודי בחנוכה שהגברים לא חייבים בו.

אך מכיוון שסיפור זה לא נזכר ב"יוצרות" ואף לא במדרש חנוכה ואף לא במגילת תענית, ע"כ נראה מסתבר יותר שהרשב"ם התכוון למה שהתכוון רש"י סבו, וכפי שכתוב גם ב"יוצרות".

אלא שאם אכן נכונים דברינו, א"כ קשה, שהרי ב"יוצרות" בת חשמונאי קרויה חנה ואילו בתוס' בשם הרשב"ם היא קרויה יהודית, וא"כ קשיא.

ד.

ונראה ליישב עפ"י דברי ה"יוצרות", שבמעשה חנה בחתונתה כתוב "לעיני הקרואים יעלת חן ראשה פרעה... וכתונת פסים אשר עליה קרעה", וכידוע פריעת ראש אשה נקראת "דת יהודית" (כתובות דף ע"ב ע"א במשנה: ואיזהו דת יהודית יוצאה וראשה פרוע"), ולכאורה בת חשמונאי בחתונתה פרעה את ראשה ועברה על דת יהודית, אך היא לא עשתה זאת מחוסר צניעות, בכדי לעבור על דת יהודית, אלא אדרבה – עשתה זאת לשם הדת היהודית, לשם צניעותן וטהרתן של בנות ישראל, וא"כ נחשבת חנה ללוחמת למען יהדותן וקדושתן של בנות ישראל, וע"כ מכונה בשם יהודית, לאמור – היא נלחמה למען יהדותן של בנות ישראל, והיא זו שחוללה את נס חנוכה.

ולפי"ז, השם יהודית הינו כינוי לחנה בת חשמונאי^(ח). ועפ"י דברינו אלו, רש"י ונכדו הרשב"ם התכוונו לאותה אשה ולאותו מעשה (ובכך נמנענו ממחלוקת ראשונים שלא לצורך). כנלע"ד.

(ח). וייתכן גם לומר שזה כמו שמצאנו בכו"כ מקומות בדברי חז"ל (גם לגבי פסוקים) שיש מספר שמות לאדם אחד (כמו משה רבינו ויתרו וכו').